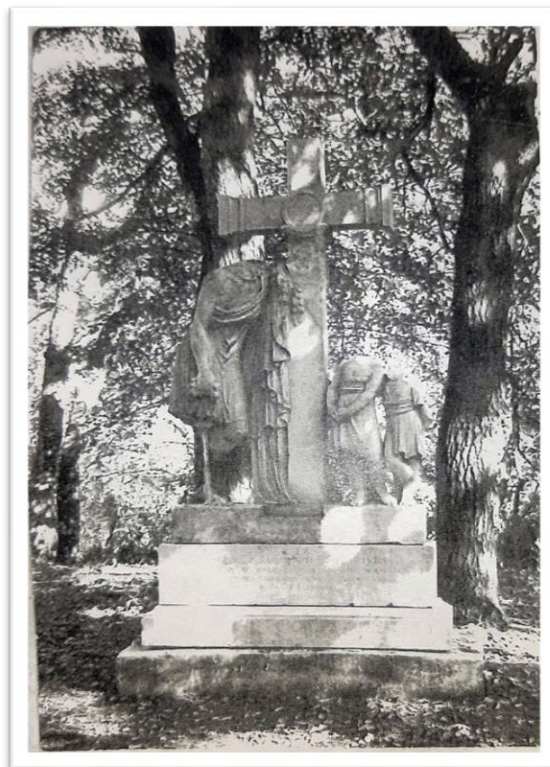

**KAMIENNY NAGROBEK KAROLINY Z LUBAŃSKICH WORONIECKIEJ
NA CMENTARZU CERKIEWNYM W TENIATYSKACH
OPINIA I PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH**

opr. mgr Marek Trocha

mgr Marek Trocha

Marek Trocha
konservator dzieł sztuki

NIEDRZWICA 01-2023

ÆIKON P.K.Z.

Marek Trocha

24-220 Niedzwica Duża, ul. Nowa 67
NIP 771-133-12-26, Regon 060042010

Spis treści

1.	Wstęp.....	3
2.	Podstawa opracowania	3
2.1.	Podstawa formalna	3
2.2.	Podstawa merytoryczna	3
2.3.	Cel i zakres opracowania.....	3
3.	Historia i opis obiektu; technika wykonania oraz stan zachowania i przyczyny zniszczeń.....	4
4.	Założenia konserwatorskie.....	7
5.	Program prac konserwatorskich	8
6.	Fotografie	10

1. Wstęp

Przedmiotem opracowania jest kamienny nagrobek Karoliny z Lubańskich Woronieckiej [+1838] zlokalizowany na dawnym cmentarzu cerkiewnym w Teniatyskach. Obiekt wpisany do rejestru zabytków województwa lubelskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zamościu z dn. 29 grudnia 1992r. pod numerem B/435; znak: D.4000/9/92.

2. Podstawa opracowania

2.1. Podstawa formalna

Podstawę formalną opracowania stanowi zlecenie Parafii pw. Matki Bożej Różańcowej w Lubyczy Królewskiej, właściciela dawnego cmentarza cerkiewnego w Teniatyskach.

2.2. Podstawa merytoryczna

W opracowaniu niniejszym oparto się na:

- oględzinach i badaniach konserwatorskich wykonanych przez autora opracowania
- fotografiach wykonanych przez autorów opracowania
- zasobach archiwalnych LWKZ, delegatura w Zamościu
- dostępnej literaturze przedmiotu

2.3. Cel i zakres opracowania

Celem opracowania jest sporządzenie opinii o stanie zabytku i programu prac konserwatorskich. Zakresem swoim opracowanie obejmuje:

- ocenę stanu zachowania i ustalenie przyczyn zniszczeń
- określenie założeń konserwatorskich
- program prac ratunkowych i konserwatorskich

3. *Historia i opis obiektu; technika wykonania oraz stan zachowania i przyczyny zniszczeń*

Kamienny nagrobek Karoliny z Lubańskich Woronieckiej zlokalizowany jest na dawnym cmentarzu cerkiewnym w Teniatskach, obecnie pod zarządem Parafii pw. Matki Bożej Różańcowej w Lubyczy Królewskiej.

Fundatorem pomnika był książę Józef Korybut Woroniecki (ok. 1807–27 XI 1885) który w 1835 r. ożenił się z Karoliną Lubańską herbu Grzymała i osiadł w majątku Lubyczy. Po trzech latach małżeństwa i urodzeniu trójki dzieci księżna Karolina zmarła [+1838] i została pochowana na cmentarzu przy greckokatolickiej cerkwi pw. Świętego Dymitra Męczennika (z 1754 r.) w Teniatskach¹.

Wieś Teniatska² położona była w powiecie Tomaszów Lubelski. Według Wołodymyra Kubijowicza w 1939 r. liczyła 1510 mieszkańców, w tym 1420 Ukraińców, 5 Polaków, 55 rzymskich katolików posługujących się na co dzień językiem ukraińskim (tzw. łacinników) i 30 Żydów³ (wg innych źródeł w 1938 roku mieszkało tu 1678 Ukraińców – grekokatolików i 56 Polaków)⁴. Teniatską cerkiew^{5 6 7} okalał cmentarz o powierzchni ok. 0,4 ha, czynny do końca XIX w. Zachowało się na nim ponad 10 bruśnieńskich krzyży kamiennych, być może XVIII-wiecznych, niektóre mogą spoczywać w ziemi. Po wysiedleniu mieszkańców w ramach akcji „Wisła”, w 1946 roku, zarówno wieś jak i cerkiew popadały w ruinę. Uratowany został ikonostas przeniesiony do Muzeum Wsi Lubelskiej i znajdujący się w cerkwi z Tarnoszyna oraz dzwonnica z 1754 roku (obecnie na cmentarzu w Lubyczy). Zniszczeniom i aktom wandalizmu uległy także nagrobki na przycerkiewnym cmentarzu.

Fot. 1. Fot. 2. Cerkiew na zdjęciu z lipca 1915 i jej ruiny w roku 2011.

¹ D. Kawałko, *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994, s. 126.

² <https://www.historiaregionu.org/teniatyska-monografia>

³ <https://www.apokryfruski.org/kultura/nadsanie/teniatyska/>

⁴ <https://fotoroztocze.wordpress.com/2011/11/06/teniatyska/>

⁵ https://cerkiewne.tematy.net/karta.php?obiekt_id=287

⁶ <https://fotopolska.eu/m45623.Teniatyska.html>

⁷ <http://kosciolydrewniane.pl/pages/drewniane/teniat.html>

Fot. 3. Historyczna fotografia nagrobka. (<https://www.facebook.com/hashtag/teniatyska/>)

Nagrobek w stylu klasycystycznym pochodzi z 1838 roku i prawdopodobnie wykonany został w którymś z warsztatów kamieniarskich we Lwowie; karta „biała” zabytku sugeruje powstanie rzeźby w pracowni Pawła Eutele (niemieckiego rzeźbiarza osiadłego we Lwowie), specjalizującej się w rzeźbie pomnikowej i nagrobnej (na samym cmentarzu Łyczakowskim ponad 60 nagrobków). Wszystkie elementy wykonane prawdopodobnie z piaskowca.

Na nagrobek składają się: trzyczęściowa podstawa i pełnoplastyczna rzeźba figuralna. Dolny człon podstawy, niejako fundament, stanowi prostopadłościenna płyta o wymiarach 185x75x30 cm (część zagłębiona w gruncie). Na niej niewysoki, zakończony u góry profilowaną, wklęsłą listwą cokół (155x60x23 cm). Na nich prostopadłościenny obelisk (131x46x34 cm) z inskrypcją:

KAROLINIE Z LUBAŃSKICH WORONIECKIEJ
NIEUTULONY W ŻALU MAŻ Z DZIEĆMI WZNIÓŚŁ
TEN GROBOWIEC ODDAJĄC WINNY HOŁD I CZEŚĆ
DOBROCI I CNOCE

Centralną oś grupy figuralnej, umieszczonej na prostopadłościennym podstawie, stanowi krzyż o ozdobnie zakończonych ramionach; na ich skrzyżowaniu okrągła tabliczka z inskrypcją, datą śmierci: „DNIA 7 CZERWCA 1838 R. ZMARŁEJ”. Po obu stronach krzyża alegoryczne postacie: osoby dorosłej (po prawej) i dwójki dzieci. Dorosła postać ukazana w znacznym kontrapoście opierająca się o krzyż, trzymająca w rękach girlandę kwiatową; wzdłuż krzyża, do ziemi, zwisa draperia przewieszona przez lewe ramię postaci. Dwoje dzieci również stoi w kontrapoście (lewa z nogami wręcz skrzyżowanymi), w lekkim pochyleniu. Szaty postaci wyrzeźbione na wzór antycznych, modelowane w drobne, rurkowate fałdy.

Chociaż nawet na fotografii archiwalnej (znane są zdjęcia ewidencyjne z 1955 roku) rzeźby są już w stanie daleko posuniętej destrukcji widoczne jest, że nagrobek prezentował stosunkowo wysoką klasę artystyczną. Kompozycja, uchwycony ruch postaci i opracowanie detalu wskazują na dobry projekt i sprawny warsztat wykonawcy. Niestety, jak wspomniano powyżej, już w odległej przeszłości część figuralna pomnika była w znacznym stopniu zdekompletowana – postaci zostały pozbawione głów i niektórych kończyn, brak także profilowanego zakończenia górnej części krzyża. Im bliżej czasów współczesnych, tym gorszy stan zachowania pomnika i większa jego dekompletacja. Oprócz oczywistych zniszczeń wynikających z braku opieki, upływu czasu i niekorzystnego oddziaływania czynników atmosferycznych, biologicznych i wody podciąganej kapilarnie z podłoża, główną przyczyną postępującej dewastacji były, niestety, akty wandalizmu. W roku 2009, działaniem społecznym⁸, posadowiono przewróconą figurę na cokole, ale już dwa lata później pomnik został kolejny raz obalony. Obecnie, rozczłonkowany nagrobek składa się z dwóch elementów: trzyczęściowego cokołu i leżącej obok na ziemi, zrzuconej z cokołu przez wandalów, części figury postaci dorosłej z fragmentem trzonu krzyża. Całkowicie zaginęła część z postaciami dwojga dzieci oraz górna część krzyża. Zagłębiający się w ziemi pozostały fragment rzeźby nasiąknięty jest podciąganą z gruntu wodą z rozpuszczonymi w niej solami. Pozbawiony fundamentu cokół jest przechylony na skutek wysadzania okalającego go gruntu przez korzenie, rosnących w pobliżu, drzew. Cokół i figurę porastają obficie liczne kolonie glonów i promieniowców a także porosty i mchy powodując systematyczną degradację powierzchni kamienia. Zalegający na powierzchni materiał biologiczny z opadłych liści i igliwia rozkłada się, tworząc w zagłębieniach rzeźby warstwę humusu na której wyrasta drobna roślinność. Na wszystkich powierzchniach widoczne są wżery i przebarwienia będące objawami destrukcji kamienia na skutek oddziaływania warunków atmosferycznych i czynników biologicznych; w literach inskrypcji zacierają się krawędzie. Znajdujący się w tak opłakanym stanie nagrobek utracił już praktycznie swoje walory artystyczne i bliski jest całkowitego unicestwienia.

⁸ <https://fotoroztocze.wordpress.com/2011/11/06/teniatyska/>

4. Założenia konserwatorskie

W przypadku obiektów, w których, na skutek upływu czasu, zawirowań historycznych czy, wreszcie, ludzkiej bezmyślności stopień zniszczenia i dekompletacji doprowadził w praktyce do utraty wartości artystycznych, najważniejszym aspektem prac konserwatorskich i restauratorskich są działania zmierzające do zachowania i zabezpieczenia materialnej substancji zabytku.

Głównym celem prac konserwatorskich powinno być:

- usunięcie przyczyn postępującej degradacji pomnika
- zahamowanie procesów destrukcji obiektu
- polepszenie jego kondycji technicznej
- zapewnienie mu trwania w czasie
- przywrócenie mu, choć po części, walorów estetycznych – oczyszczenie powierzchni i ponowny montaż.

Konieczne jest więc przeprowadzenie niezbędnych zabiegów konserwatorskich usuwających wszelkie problemy techniczne i przyczyny uszkodzeń oraz pozwalających na bezpieczne trwanie obiektu w czasie w tym wzmacniających jego strukturę oraz zabezpieczających go przed szkodliwym działaniem czynników atmosferycznych. Usunąć należy szkodliwe i nieestetyczne nawarstwienia czy zanieczyszczenia. Konieczne będzie wykonanie prac technicznych polegających na wykonaniu ustabilizowanego fundamentu i odizolowaniu od gruntu i podciągania kapilarnego kamiennych elementów pomnika. Trzeba umieścić w pierwotnym położeniu oraz stabilnie umocować do cokołu pozostałości rzeźby. Przy usuwaniu nawarstwień i oczyszczaniu powierzchni kamienia zachować daleko idącą ostrożność i umiar aby uniknąć efektu „prze czyszczenia”, który nie współgrałby estetycznie z otoczeniem. Uporządkować należy otoczenie nagrobka – usunąć zbędną i szkodliwą roślinność oraz odpowiednio ukształtować teren zapewniając właściwe spływanie wód opadowych.

W chwili obecnej podjęte już zostały, sugerowane podczas wizji lokalnej, proste czynności mające ochronić pozostałości rzeźby figuralnej przed dalszą degradacją. Kamień został podniesiony z ziemi oraz ułożony na przekładkach – odcięto tym samym kapilarne podciąganie wilgoci z podłoża, co powinno skutkować zmniejszoną intensywnością życia biologicznego na powierzchni kamienia. Jednocześnie jest to czynnik wymuszający jak najszybsze podjęcie prac konserwatorskich, aby procesy wysychania i, ewentualna, krystalizacja soli nie spowodowały erozji powierzchni.

5. Program prac konserwatorskich

1. Przeprowadzenie wnikliwych oględzin stanu zachowania elementów; wykonanie dokumentacji fotograficznej.
2. Wstępna dezynfekcja; zastosować preparaty o dużej skuteczności biobójczej i biostatycznej np. zawierające permetrynę.
3. Badanie petrograficzne (w razie konieczności).
4. Usunięcie otaczającej nagrobek roślinności; w razie potrzeby (w przypadku roślin przerastających szczeliny) zastosować odpowiednie preparaty niszczące ich system korzeniowy.
5. Odkopanie kamiennej płyty fundamentu do poziomu posadowienia.
6. Zdemontowanie elementów podstawy i przeniesienie ich na podkładki izolujące (drewniane, betonowe).
7. Wykonanie nowej, betonowej podbudowy pomnika. Płytę fundamentu (gr. min 150mm) wykonać z betonu klasy co najmniej B25 zbrojonego prętami żebrowanymi. Ze względu na możliwość powstawania wysadzin zaleca się podparcie płyty wierconymi palami żelbetowymi (6 szt.); głębokość posadowienia poniżej poziomu przemarzania gruntu – min, 80 cm. Dopuszcza się wykonanie fundamentu z gotowych prefabrykatów betonowych (płyt drogowych itp.) z uwzględnieniem ich właściwego podparcia.
8. Wykonanie izolacji poziomej na powierzchni fundamentu. Użyć wysokiej jakości folii lub, lepiej, płyt izolacyjnych.
9. Usunięcie warstwy humusu wraz z mchem i drobną roślinnością; wstępne, mechaniczne oczyszczenie powierzchni nagrobka.
10. Mechaniczne oczyszczenie kamienia z nawarstwień powierzchniowych i wykwitów luźno związanych z podłożem. W przypadku silnej destrukcji powierzchni kamienia zastosować wstępną konsolidację niehydrofobizującą żywicą silikonową (na bazie estrów kwasu krzemowego np. Remmers KSE100). Zabieg ten nie utrwala zabrudzeń powierzchni i pozwala na ich usunięcie po wzmocnieniu podłoża. Do dalszych prac można przystąpić po zakończeniu procesu wytrącania wzmacniającej żywicy czyli ok. 3-4 tygodnie w optymalnych warunkach (min 20°C).
11. Odsalanie kamienia metodą migracji soli do rozszerzonego środowiska. Zastosować kompresy z pulpy celulozowej lub ligniny w połączeniu z wodą destylowaną z dodatkiem biocydu (stężenie 1-3%). Kompresy należy zabezpieczyć przed szybkim wysychaniem folią polietylenową gdyż proces wysychania powinien przebiegać w wolnym tempie. W razie potrzeby zabieg można powtarzać kilkakrotnie. Uwaga! Należy wykonać próbę na małej powierzchni, aby uniknąć powstania rdzawych przebarwień spowodowanych solami żelazowymi.
12. Oczyszczenie powierzchni preparatem do bezemisyjnego czyszczenia historycznych powierzchni kamienia naturalnego (Remmers Clean Galena). Preparat wysycha, przechodząc w postać dającą się łatwo usunąć (po

- ok. 24 godzinach) błony, w której związane zostają zanieczyszczenia; preparat wiąże zanieczyszczenia powierzchniowe oraz sole i metale ciężkie.
13. Doczyszczanie powierzchni kamienia przy użyciu preparatu na bazie samowulkanizującej emulsji lateksowej nie zawierającej rozpuszczalników organicznych, środków powierzchniowo czynnych i soli nieorganicznych (Remmers Arte Mundit). Preparat ten nanosi się na powierzchnię w postaci płynnej (pędzlem, wałkiem lub metodą natrysku) a po rozmiękczeniu i związaniu nawarstwień i zabrudzeń oraz zwulkanizowaniu warstwy, zdejmuje z powierzchni w postaci błony. Preparat ma zdolność usuwania zabrudzeń z nawet drobnych zagłębień i porów. Dodatkowo praktycznie nie wprowadza się wody w strukturę materiału. Działanie preparatu można modyfikować dodatkiem dedykowanego komponentu zawierającego substancje kompleksujące i wzmacniające siłę czyszczenia.
 14. Wzmocnienie kamienia metodą nasączenia hydrofilnymi preparatami opartymi na estrach kwasu krzemowego – dostosować stężenie żywicy w preparacie do stopnia destrukcji kamienia (Remmers KSE 300/500). Aby osiągnąć właściwy efekt wzmocnienia musi zajść reakcja hydrolizy i polikondensacji do których przebiegu potrzebna jest wilgoć z powietrza i stosunkowo wysoka temperatura (optymalnie ok. 20°C – w niskich temperaturach proces ten znacząco się wydłuża). Ze względu na czas reakcji wytrącania nowego spoiwa, objawiający się czasową hydrofobowością powierzchni, po nasączeniu preparatem wzmacniającym należy odczekać zalecane 4 tygodnie przed rozpoczęciem kolejnych prac.
 15. Montaż elementów pomnika na nowym fundamencie i posadowienie rzeźby na cokole. Należy zastosować elementy ustalające (kołki) ze stali nierdzewnej. Ze względu na ryzyko aktów wandalizmu proponuje się użycie do montażu spoiw mineralnych o niezbyt dużej wytrzymałości aby, w razie próby przewrócenia pomnika, zmniejszyć ryzyko jego pęknięcia nad zbyt mocną „kotwą”.
 16. Uzupełnienie i uszczelnienie spoin zaprawą mineralną do spoinowania, uelastycznioną wodną emulsją żywicy epoksydowej. Jest to materiał przeznaczony do stosowania w obszarach narażonych na szczególnie wysokie naprężenia mechaniczne, jak np. spoiny między blokami kamienia. Alternatywnie, spoiny można wykonać mineralną fugą systemową (KEIM, REMMERS) dopasowaną kolorystycznie.
 17. Ze względu na aspekty historyczne proponuje się nie wykonywać uzupełniania drobnych ubytków i wykruszeń.
 18. Uporządkowanie otoczenia nagrobka, ukształtowanie terenu

Przebieg prac oraz wykonane czynności przedstawione zostaną w dokumentacji konserwatorskiej: pisemnej, rysunkowej i fotograficznej.

Niedzwica Duża 01-2023

Opracowanie: mgr Marek Trocha

mgr Marek Trocha

konservator dzieł sztuki

ÆIKON P.K.Z.

Marek Trocha

24-220 Niedzwica Duża, ul. Nowa 67
NIP 771-133-12-26, Regon 060042010

6. Fotografie

fot. 4. Widok nagrobka od frontu. Widoczne otoczenie z bujną roślinnością.

fot. 5. Widok nagrobka od frontu. Widoczne otoczenie z bujną roślinnością

fot. 6. Widok nagrobka od tyłu. Widoczny intensywny porost biologiczny – glony, porosty i mech.

fot. 7. Widok nagrobka, rzeźba od strony podstawy. Widoczny intensywny porost biologiczny – glony, porosty i mech.

fot. 8. Cokół z inskrypcją. Widoczne przebarwienia kamienia.

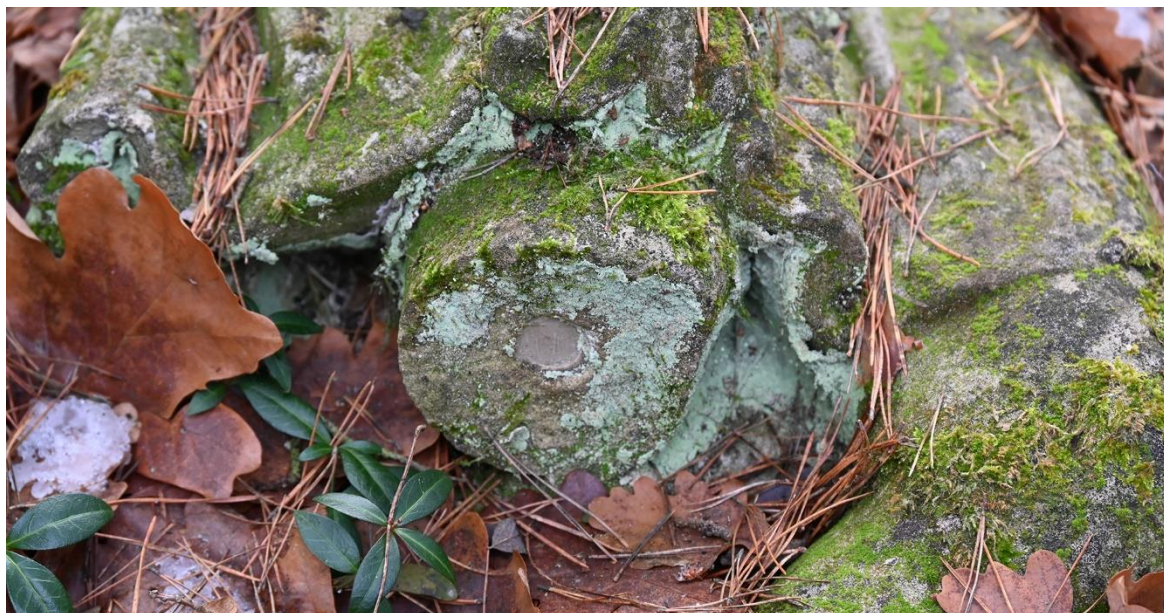
fot. 9. Inskrypcja. Widoczne zacierające się krawędzie liter, przebarwienia kamienia i intensywny porost mikroorganizmów.

fot. 9. Profilowana listwa cokołu. Złogi humusu w zagłębieniach i intensywny porost mchu.

fot. 10. Zachowany fragment rzeźby leżący na ziemi. Powierzchnia zasypana liśćmi i igliwem, w zagłębieniach humus oraz intensywny atak biologiczny.

fot. 11. Zdegradowana powierzchnia kamiennej rzeźby porośnięta mikroorganizmami.

fot. 12. Zdegradowana powierzchnia kamiennej rzeźby porośnięta mikroorganizmami.

Fot. 13. Zdegradowana powierzchnia kamiennej rzeźby porośnięta mikroorganizmami.

Fot. 14. Zdegradowana powierzchnia kamiennej rzeźby porośnięta mikroorganizmami.